



महापुरुषाचं निर्वाण आणि ...

(भाग ४)

'सब ठीक हो जायेगा'

बिलासपूरच्या पुढं कलकत्याच्या मार्गावर 'रामगढ' नावाचं एक संस्थान होतं. तेथील संस्थानिक बहुधा गोंड असावेत. पण हा राजा संगीताचा अतिशय अभ्यासू होता. संगीताबरोबरच नृत्यामध्येही तो प्रवीण होता. स्वतः उत्तम नृत्य करीत असे. नृत्यावरच्या ग्रंथांची एक उत्तम लायब्ररी त्यांनी तयार केली होती. अनेक मोठेमोठे नृत्यकार तिथं येत असत. त्याच वेळी मी ऐकलं होतं की, उदयशंकर आणि मेनका यांच्यासारखे विख्यात नर्तकसूद्धा संदर्भ पाहण्यासाठी त्या राजाच्या नृत्य-ग्रंथालयात येत असत. राजा नृत्याबरोबरच स्वतः तबलाही वाजवीत असे. बिलासपूरच्या श्री. शंकरराव पोतदारांनी रामगढच्या श्री. शंकररावांना (दुर्दैवानं त्यांचं आडनाव विसरलो. परवापरवापर्यंत लक्षात होतं.) पत्र दिलं. हे शंकरराव तिथल्या राजाच्या मुलाचे ट्यूटर होते. त्यामुळे राजेसाहेबांच्या बरोबर त्यांचा निकटचा संबंध होता. त्यामुळे त्यांनी माझं गाणं राजेसाहेबांनी ऐकावं, अशी व्यवस्था केली. राजेसाहेबांच्याकडं सारंगीवाले, तबलजी असे कायमचे पदरी ठेवलेले होते. संध्याकाळी कार्यक्रम होता. शंकरराव मला घेऊन राजवाड्यावर गेले.

या राजेलोकांचा मी एकंदरीत धसकाच घेतला होता. त्यामुळे जाताना मनात फारसा उत्साह नव्हता. वरच्या मजल्यावरच्या दिवाणखान्यात गेलो. तिथंच गाणं व्हायचं होतं. सारंगीवाले खाँसाहेब आणि तबलजीमहाशय उपस्थित होते. त्यांना मी तंबोऱ्याविषयी विचारलं, तर सारंगीवाला म्हणतो, "अच्छा, तुम तानपूरेपर गाते हो?" त्याला वाटलं असावं, हा एवढासा पोरगा, हा काय गाणार? पण राजेसाहेबच ऐकणार असल्यामुळं त्यानं तंबोरा आणण्याची व्यवस्था केली. तंबोरा वाजवायला साथीदारही मिळाला. हामोनियम होतीच. मी तंबोरा मिळवला आणि सारंगीवाल्याला सारंगी स्वरात लावायला विनंती केली. त्यानं इतकं दुर्लक्ष केलं की, मला रागच आला. मी त्याला पुन्हा तशीच विनंती केली. त्यावर तो म्हणाला, "तुम बेफिकीर रहो! सब ठीक हो जायेगा." मी गप्प बसलो. तेवढ्यात राजेसाहेब आले. साच्यांनी उठून मुजरा केला. राजेसाहेब समोर आसनावर बसले. त्यांच्यासमोर एक तबला आणि चांदीचा डग्गा ठेवला होता. तो

चांदीचा होता, हे मला नंतर समजलं.

मी गायला सुरुवात केली. ‘सा’ लावल्यावर सारंगीवाल्यानं खुंट्या पिरगळायला सुरुवात केली. मी शांत बसून राहिलो. दोन-तीन मिनिटांत त्यानं मुख्य तारा मिळवल्या. खालच्या तरफांकडं लक्ष्य दिलं नाही. वास्तविक मी कोणता राग गाणार आहे, हे आधी विचारून त्याप्रमाणं त्यानं तरफा लावून घ्यायला हव्या होत्या. सारंगीवाल्याच्या कल्पनेप्रमाणं सारंगी ठीक झाल्यावर मी गायला सुरुवात केली. चार-पाच मिनिटांनंतर मी एकदम सारंगी बंद करायला सांगितली. तो चमकून पाहू लागला. मी राजेसाहेबांना म्हटलं, “यानं सान्या तारा ठीक मिळवलेल्या नाहीत.” ही गोष्ट राजेसाहेबांच्या लक्षात आली असावी. पण माझी परीक्षा पाहण्यासाठी किंवा माझी कुवत अजमावण्यासाठी ते स्वस्थ बसले असावेत. सारंगीवाल्यानं पटपट सगळ्या तारा स्वरात चांगल्या मिळवून घेतल्या. मी गाणं पुढं सुरू केलं. दीड-पावणेदोन तास गायलो असेन. राजेसाहेब म्हणाले, “आज इतनाही काफी है. मैं कल फिर आपका गाना सुनूंगा.” ते गादीवरून उठले आणि माझ्या पाठीवर थाप मारून म्हणाले, “महाराष्ट्रवाले तो गाने मैं अच्छे होतेही हैं; फिरभी आपकी उमर देखते हुए आप बहुतही अच्छा गाते हैं.”

त्यावेळची माझी अवस्था मी कशी वर्णन करू? हा राजा मोठमोठ्या म्यूझिक कॉन्फरन्सेस ‘रामगढ’ला भरवत असे. १९४० पूर्वी काही वर्ष गांधर्व महाविद्यालयाची एक कॉन्फरन्स तिथं भरली होती. असा हा जाणकार, रसऱ्या राजा मला अशा तच्छेची शाबासकी देतो, इतकंच नव्हे तर दुसऱ्या दिवशी पुन्हा गाणं ऐकायचं ठरवतो, हा माझ्या त्या वेळपर्यंतच्या आयुष्यातला सर्वोच्च बहुमान होता. या बहुमानापुढं तो किती पैसे देतो किंवा देतो की नाही, हेही गौण होतं.

आणि तो वज्राधात

आम्ही घरी परतलो. त्या रात्री समाधानानं झोप लागली. कुंजलाल दुबे माझ्या आधी एकदोन दिवस ‘रामगढ’ला सासुरवाडीला आला होता. दुसऱ्या दिवशी बारा वाजल्यापासून तो माझ्याबरोबर होता. मी अतिशय आनंदात होतो. सकाळी गावातून फेरफटका मारून आलो. साधारण दहा साडेदहा वाजता, संध्याकाळी घालायचे आणि अंगावरचे कपडे सोडन बाकी सारे कपडे धुवायला काढले. अगदी मन लावून कपडे धूत होतो. सगळे कपडे चकचकीत करून टाकले. तोपर्यंत कुंजलाल आला. आम्ही अगदी निकटचे मित्र झालो होतो. जेवणं झाली. दुपारी झोपायचा प्रश्नच नव्हता, कारण संध्याकाळी गायचं होतं.

दुपारी अडीच-तीनच्या सुमाराला बिलासपूरचे संघाचे कार्यवाह श्री. गोरे अकस्मात आले. आल्या आल्या त्यांनी सांगितलं की, “आज सकाळी ‘डॉक्टर’ गेले.” हे सांगण्याकरता ते बिलासपूरहून मुदाम आले होते. हजार व्होल्टचा विजेचा शॉक बसावा, तशी माझी अवस्था झाली. डॉक्टर कसे गेले, वगैरे विचारायचं भानच राहिलं नाही. मी आणि कुंजलाल दोघं ओक्साबोक्शी रडत होतो. कितीवेळ रडत होतो, याचं

भानच नव्हतं. माझे वडील गेले, त्या वेळी मी रडलो होतो. पण हे आताचं रडणं सगळ्या कल्पनांच्या पलीकडचं होतं. त्या दिवशी या देशातल्या असंख्य तरुणांच्या डोक्यावरचं प्रेमळ पित्याप्रमाणं वत्सल असं छत्र नाहीसं झालं. तो दिवस होता २१ जून १९४०.

या देशाच्या सामर्थ्याचं, तेजाचं, पवित्रतेचं भव्यदिव्य चित्र या विश्वाच्या प्रांगणात अभिमानानं उभं करण्याच्या निर्धारणं, आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण आणि प्रत्येक श्वास या राष्ट्रयज्ञामध्ये समिधांप्रमाणं अर्पण करणाऱ्या या महापुरुषांचं वयाच्या अवघ्या बावन्नाव्या वर्षी निधन झालं. 'वरून ओबडधोबड, हृदयात अमृत, वाणीत वात्सल्य, विचारात धीरगंभीरता, रोमरोमांत देशप्रेम आणि स्वातंत्र्याची धगधगती ज्वाला', असा हा सामान्य दिसणारा असामान्य माणूस आपल्या बांधवांसाठी आयुष्यभर कणाकणानं झिजला आणि २१ जून १९४० या दिवशी हे सगळे कष्ट सहन न करू शकणाऱ्या देहाचा त्याग करून अमरत्वात विलीन झाला. हिंदू समाजातले उच्चनीच, स्पृश्यअस्पृश्य, गरीबश्रीमंत हे सारे भेदभाव नष्ट करून या साऱ्या समाजाला केवळ निःस्वार्थी अशा राष्ट्रीय भावनेनं भारून टाकण्याची अविश्रांत धडपड करणारा हा माणूस वयाच्या केवळ बावन्नाव्या वर्षी, अकाळी निघून गेला. शिवाजी, पहिला बाजीराव आणि डॉ. हेडगेवार हे तिन्ही महापुरुष असे अकाळी निघून गेले.

या माझ्या आत्मवृत्तात मी माझ्या भावना लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सगळ्याच कदाचित कुणाला पटणार नाहीत. पण माझा विश्वास आहे, आपल्या राष्ट्राचा भावी इतिहास या महापुरुषांची इच्छा प्रत्यक्षात उत्तरल्याची साक्ष देईल.

मी, कुंजलाल, गोरे कितीतरी वेळ निश्चल बसलो होतो. गोरे बिलासपूरला परत गेले. मलाही उठायला हवं होतं. आणखी तासाभरानं राजवाढ्यात जायचं होतं. प्रयत्नानं मन शांत केलं. कपडे बदलले. शंकरराव आणि कुंजलालही माझ्याबरोबर होते. राजवाढ्यात गेले. आजचं दृश्य कालच्यापेक्षा खूप वेगळं होतं. काल बेफिकीर असलेले सारंगीवाले खाँसाहेब आणि तबलजी आज अदबशीरपणे माझं स्वागत करत होते. राजेसाहेबांनी माझ्याविषयी काल काढलेले उद्गार आणि आज पुन्हा गाणं ऐकण्याची प्रदर्शित केलेली इच्छा हेच त्याचं कारण होतं.

करुणार्त 'जोगिया'

राजेसाहेब आले आणि स्वतःच तबला वाजवायला बसले. उत्तम वाजवत होते. मी गायला सुरुवात केली. वरून शांत होतो, पण आतून कढ येत होते. प्रथम मी सुरुवात केली ती 'अब मैं नाचूं, बहुत गोपाल' या 'जोगिया' रागातल्या सूरदासांच्या भजनानं. अगोदर 'जोगिया' हा मूर्तिमंत करुणरसाचा राग, त्यातही त्या भजनाचा अर्थ अंतःकरणाला हात घालणारा. याच्याच जोडीला माझी अतिशय शोकाकुल मनस्थिती. या साऱ्यांचा परिणाम त्या गाण्यात आपोआप प्रकट होत होता. मोठ्या प्रयत्नानं मी माझे अश्रू आवरत होतो. डॉ. हेडगेवार हे कर्तव्यपालनाचं मूर्तिमंत प्रतीक. ते गेले त्याही दिवशी

हिंदुस्थानातल्या गावोगावच्या संघशाखा चालूच असतील. मीही माझं कर्तव्य मनापासून पार पाडण्याचा प्रयत्न करीत होतो. त्या संध्याकाळी मी बहुतेक भजनंच गायलो. राजेसाहेब खूप झाले. त्यांनी स्वतःच्या हातानं मला एक थैली दिली.

मी त्यांना नमस्कार केला आणि घरी आलो. थैली उघडून पाहायचीसुद्धा इच्छा होईना. शंकररावांनी खूप आग्रह केला, तेव्हा थैली उघडली. आत नगद शंभर रुपये होते.

हा अगदी अनपेक्षित असा सुखद धक्का होता. माझ्या डोळ्यांवर माझा विश्वासच बसेना. मी कितीतरी वेळा ते पैसे मोजून पाहिले. नियतीचा हा खेळ मोठा अजब होता. एका हातानं तिनं डॉक्टरांची ती प्रेमळ मूर्ती कायमची दृष्टीआड झाल्याची वार्ता दिली आणि दुसऱ्या हातानं मोठ्या प्रेमानं व संतोषानं शंभर रुपयांची थैली माझ्यासमोर ठेवली.



– कै. सुधीर फडके,

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या परवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून क्रमशः)